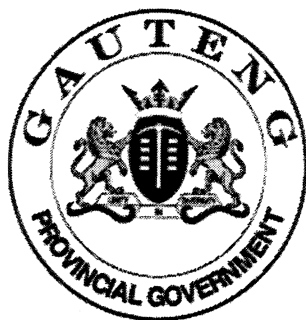

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATION
SENIORSERTIFIKAAT-EKSAMEN

OCTOBER / NOVEMBER
OKTOBER / NOVEMBER

2004

XITSONGA XA RIRIMI
RO SUNGULA
NHLAWULO WA LE XIKARHI

Papila ro Sungula

SG

115-2/1

XITSONGA FIRST LANG SG: Paper 1

7 pages
7 bladsye

115 2 1

SG

**NDZAWULO YA DYONZO YA LE GAUTENG
XITHIFIKHEYITI XA XIKAMBELO XA LE HENHLA**

**XITSONGA XA RIRIMI RO SUNGULA
NHLAWULO WA LE XIKARHI
(Papila ro Sungula)**

NKARHI: 2 wa ti-awara

TIMAKISI: 75

SWITSUNDZUXO:

- Hlamula swivutiso hinkwaswo.
 - Phepha leri ri na swiyenge swinharhu A, B na C.
 - U nga cinci tinomboro leti tirhisiweke eka swivutiso loko u nyika tinhlamulo ta wena.
 - Tirhisa mapeletelo ya marito hi Xitsonga laha swi faneleke
 - Hlaya swileriso hi vukheta.
-
-

**XIYENGE XA A
XIKAMBELA - Ntwisiso
XIVUTISO XA 1**

Hlaya ndzimana leyi landzelaka, ivi u hlamula swivutiso leswi nga ta yi landzela:

Hi wona Muggivela wa ntsombano lowu wu nga ta na swihundla leswi. Matsalanankulu a hlayetela swivilelo leswi amukeriweke hi hofisinkulu. Mutshamiwaxitulu a longoloxela manu hinkwawo lawa va hofisinkulu va ma tirhiseke ku ringeta ku timela-timela. Vafundhisi, vini va nandzu, va nyikiwile nkarhi wo tivhikela eka timhaka leti a ti va cinamisele meno. Timhaka ta vafundhisi lava a ti nga twali; a wonge va na babalaza; a vo khoma la va tshika, va khoma la va tshika, mhaka yi sala yi nga ha ri na nhloko kumbe ncila.

Leswi a swi hlarisa mufundhisi Galaza ehubyeni a swi hambana na leswi a swi hlarisa vafundhisi lavan'wana. Mufundhisi a a hlarisa hi ku vona 'vanghana' va yena va le kholichini ya vufundhisi; vona lava nga n'wi dlayisa hi vunwa bya nipi, mukwana na madayizi elokharini ya yena. Ekholichini a va voniwanga nandzu eka milandzu ya vona. Game a titwa a omba hi vukriste loko a vona 'vanghana' va yena: mufundhisi Seth Sambo, mufundhisi Jerome Goza na mufundhisi Emmanuel Madlakazi.

Huvo yi sombana na timhaka, mufundhisi Galaza yena a lo duuu, a ri karhi a sombana na vumunhu bya yena. Xiritwana lexa khale xo ta ku humelelo, emiehleketweni ya yena: "Va rivalele, a va nga tivi lexi a va xi endla". A ku tshukunyuku, wonge u lo luma hi dzedze, a vuya enhlengetanwini. Mhaka a ya ha tlhuvutsiwa yi ala ku tsemeka kambe ntikelo a wu ri eku tsemi - vafundhisi va fanele ku tsemiwa ekerekeni. Mufundhisi Galaza a yimisa voko, va n'wi nyika nkarhi. U ringetile hi laha a swi koteke ha kona ku boxa timhaka leti nga ponisaka vafundhisi lava endzingweni lowu a va ri eka wona kambe a swi pfunanga nchumu. Muringanisi

wa kereke u bohekile ku tsema vafundhisi volavo evurisini bya kereke ya E.P.C. Vafundhisi lava va nyikiwe mintirho yin'wana ya kereke hi laha mufundhisi Galaza a a kombisile ha kona. Va nyikiwile nothisi ya tin'hwetl tinharhu ku va va humile etindlwini ta kereke. Ntsombano wu hele hi Sonto loko ku dyiwile xilalelo ekerekeni ya Valdezia. Eka vhiki leri tlhandlameke lera sinodo, mufundhisi Galaza u amukele papila leri a ri n'wi tivisa leswaku hofisinkulu yi ta endzela xifundzha xa Phelindava mayelana na swivilelo swa xifundzha. Game a nga tumbetanga nchumu. U tivisile swikerekani swa xifundzha xolexo hinkwaswo ku tilulamisela siku ra kona. Nkarhi a wa ha tele - a ka ha sele tin'hwetl timbirhi.

Mufundhisi Galaza a a nga chavi nchumu hikuva a a titwa leswaku a nga ka a nga tshiki mana wa yena kumbe nsati wa yena hambu yi ri kereke ya yena. Yena a a tibyela leswaku hambu vo n'wi tsema evufundhisini va tlhela va n'wi cacarisa endlwini ya kereke, a nga ka a nga tshiki ku va Mukriste wa E.P.C, hambu xi ri Xikwembu xa yena a nga ka a nga xi fularheli.

Sikunene ri fika. Kereke yi nghena. A yi lo hontlo, wonge i malembe ya xikhale hi makhisimusi loko vanhu va ha phakeriwa swiwitsi ekerekeni. Nhlengoletano yi sungurile loko kereke yi herile; ku huma a yi nga si huma.

Matsalanankulu wa hofisinkulu wa kereke *jikelele* a andlala timhaka hinkwato etafuleni. Mufundhisi galaza na yena a komberiwa ku andlala timhaka ta yena mayelana na vukona bya mana wa yena ekerekeni - endlwini ya kereke. Mufundhisi Galaza a nga tilumalumanga, u lo tlhantlha hinkwato a ti tikirheta a hetelela hi ku: "Ndzi nga ka ndzi nga tshiki rimitsu ra mina". Mana wa mufundhisi Galaza a tshonisa mihloti a lo hwiil! 'Juffrou' a korhamisa nhloko a chava ku languta nhloti wa n'wingi wakwe. Ku ku hwiil, wonge a ko nghena bokisi ra mufi.

Muringanisi a ku kakatsukuuu, wonge a ha ehleketa leswi a nga ta swi vula.

"Swivilelo swa xifundzha lexi swa twala naswona swi na ntikelo. Hina va hofisinkulu hi swi amukerile hi tlhela hi swi twisisa. Milawu ya kereke yi boha hi kereke ku vona leswaku ntirho wa Hosi wu tirhiwa hi nkinkhi ni xichavo. A hi milawu yo vona nandzu ivi yi avela rifu; i milawu yo ololoxa laha ku hambolokeke; i milawu yo aka laha ku hahlukeke.

Yi tshahiwele eka: MANGAVA YA JONI: D.R. MALULEKE

- 1.1 Xana vito rin'wana ra ntsombano hi rihi? (1)
 - 1.1.1 Xana ku timela-timela swi vula yini? (2)
- 1.2 Tshaha marito endzimaneni leyi lama vuluka swo fana na leswi: 'Mhaka leyi a yi na nhloko kumbe ncila? (2)
- 1.3 Tsala mavito ya 'vanghana' va mufundhisi Galaza va le kholichini. (3)
- 1.4 Tsala HI SWONA kumbe A HI SWONA u ri karhi u tshaha leswi nga eka ndzimana leyi ku seketela nhlamulo ya wena:
 - 1.4.1 Galaza a a lava leswaku 'vanghana' va yena va tsemiwa ekerekeni. (2)
 - 1.4.2 'Vanghana' va Galaza va tsemiwele ekerekeni (2)
 - 1.4.3 Ntsombano lowu a wu khomeriwe ekerekeni ya Diepkloof. (2)
 - 1.4.4 Galaza a a ri mufundhisi wa xifundzha xa Phelindava. (2)
 - 1.4.5 Galaza a a tiyimiserile ku fularhela mana wa yena. (2)
- 1.5 Tsala rito ra Xitsonga matshan'wini ya 'jikelele' (1)

- 1.6 Xana i ncini lexi nga endla leswaku 'juffrou' a korhamisa nhloko xana? (2)
- 1.7 Xana rito 'kakatsuku!' ri vula yini eka ndzimana leyi xana? (2)
- 1.8 Xana mufundhisi Galaza u n'wi vona nandzu kumbe a wu n'wi voni nandzu xana? Seketela mavonele ya wena. (2)

NTSENGO WAXIYENGE XA A: [25]

**XIYENGE XA B
NKOMISO**

XIVUTISO XA 2

Hlaya xiphato lexi landzelaka kutani u tsala **nkomiso** wa xona hi marito ya wena hi ndlela leyi u xi twisisaka ha yona. Nhlamulo ya wena **yi nga tluli mintila ya nkombo**.

Nakulorhi, a hi yi xikolweni hi ya dyondza,
Hi ya tiva vutlhari lebyi van 'wana va nga na byo -
"Ndzi tirha swin'wana, kutani a ndzi nga koti ku ya,
Famba, u ta vuya u ndzi tivisa swa dyondzo!"
Mbuyangwana, mangwa yi pfumale timhondzo hi ku rhumisa,
Tiendleli xin'wana na xin'wana, 'nga rhumisi!

Makwerhu, hina hi ya 'kerekeni,
A ku swi lavi ku ya khongela na hina xana?
A hi fambi hi ya khongela ku hlayisa vutomi -
"Ndzi ya lomu ko tani; fambani mi ndzi khongelela!"
N'wankadzanu! mbila yi pfumale ncila hi ku rhumisa;
Famba, 'nga pfumala bya le tilweni!

He nandziwe, a hi yi hi ya hakula vulombe -
"Tinyoxi ta luma, fambani mi ya hakula,
Mi ndzi tisela byitsongo na mina vo!"
We'-mativa-ya-wena nhlonge, vo' a va lumiwi xana?
Famba hi wexe, mangwa yi pfumale timhondzo hi ku rhumisa,
'Nga rhumisi, u nga kayela swo tsokombela!

Xi tshahiwile eka: RISUNA RA SWITLHOKOVETSELO: G.S.MNISI

NTSENGO WAXIYENGE XA B: [10]

**XIYENGE XA C
RIRIMI**

XIVUTISO XA 3

Loko mudyondzisi wa mufi a vula rito ro hetelela, ririmi ri namarhela emalakeni ya yena, ri n'wi sivela ku boxa ni ku rila n'wana wakwe. U humesile boboma leri a ri sukela etinguleni ta mihloti. A sula a vuyeleda kambe boboma leri a ri yimanga ku khuluka hi ntamu, a kondza a ya emahlweni ni ku vulavula a nga ha ri na mhaka ni mihloti leyi se a yi tsakamisile xifuva.

"Namuntlha ndzi yimile emahlweni ka n'wina hi milenge ya matsolo lawa ya rhurhumelaka ni nhlana wo pfumala longo. Ndzi fana ni n'wana loyi a siyiweke hi vatswari emacokocokweni ya tiko - emananga; laha ku fumaka tinghala ni swingwingwa-vusiku; laha swihari swi nga ni ntshikelelo eka swiharikulobye; laha vutomi bya swona byi nga riki nchumu eka vanyavulala lava nga ni matimba ni min'wala yo bvanganyeta; eswikun'wanini swa Afrika!

"Loyi hi n'wi lahlaka laha a nga fanga, kambe u le ku wiseni exifuveni xa Tatana hambileswi a nga lo dlidlimbeteriwa. Ku famba ka yena i nhlavutelo ya vutiyimiseri ni mfelelo exanisekweni. Ndzi ri a hi tshikeni ku rila hi tiyisa swandla emattharini ne switthangwini, hi lwa ni nala loyi wa lunya. Mayibuye Afrika, nxaniseko wa ha ya emahlweni."

Varili va nkosi va tlhelerile emakaya va siya sirha ro xonga endzhaku. Sirha ra maribye yo vatliwa hi vutshila lebyo hlamarisa ni swiluva swa swinyotinyoti onge hi le vhenkeleni ra vuluva. Loko munhu o tshika a hundzile hi le kusuhani ni sirha leri, a a nga ta kholwa leswaku mufi a a dlayiwile hi dyibamu tani hi xihari lexi nga fohla eka Nyamazani. A a ta ku u lovile ni vusiku a ri karhi a n'wayitela tani hi vuluva lebyi, handle ko hlala ni ku kolola loko xibamu xi enghena enyameni.

Vamatiko va yile emakaya va ya hlamusela varikwavo lunya ni nsele wa mfumo wo pfumala mbilu ya ntsetselelo. Va kuceterile varikwavo leswaku va yima kun'we ni vaaki va Mudyaxihi, va lwa ni ku va pfuneta nhlomulo lowu a va langutanile na wona. Kunene mimfumo ya le handle yi rhumerile mapapila yo tshinya vanhu lava a a va tihundzurile vahlayisi, varisi va Vantima, ni ku lerisa leswaku va-Khorombi va chuchiwa evukhumbini bya khotso; kambe hinkwaswo leswi swi werile etindleveni ta swifaniso; a swi twiwanga hi munhu. Loko wu ri mfumo wa le xikarhi wu yile emahlweni ni ku thagisa vanhu handle ka ntsetselelo.

A ku ri na ku kanakana lokukulu embilwini ya Makolo. Moya ni nyama a swi tlulanile milenge, swi kombetelana hi tintiho hikokwalaho ka ku tsemeka ka vuxaka bya swona. Hi nkarhi lowu se a swi ri exivandleni xa nyimpi, dzolonga ro lwetana. Makolo, lwasi ni ku navela ka mbilu a swi lava ku tikorwisa hi ku tsokombela ka mati ya vukosi. Kambe ku pfintluka ka moya hikokwalaho ka dzolonga leri nga mila ehubyeni ni ku dludleka ka tihlo ra miehleketo loko ri vonile ku halaka ka ngati swi byarile hasa-hasa leyikulu eka vumunhu bya Makolo.

Moya ni miehleketo swi landzurile swi vuyeleda, swi n'wi sindzisa ku yima ni vaaki. Nyama yi vutisile moya loko ku nga ri yena a nga ba xihambano etibukwini ta mfumo, a hlambanya emahlweni ka Misava ni Tilo hi tinhlanga. A pfumela leswaku u ta rhurha ni vanhu va yena. Moya ni miehleketo swi tsanile, swi kovala swa mfutsu hi tingana. Nyama yi huma yi ba nkulungwani, yi tivisa vaaki leswaku ka fambiwa!

Nhlundzuko, tani hi xinyanyu, i mana wa dzolonga. Wa swi kota ku yenga hi ku tshikilela munhu a kondza a endla swilo swo ka swi nga fanelanga handle ko tikhoma. Wu ni ntamu wo susumeta munhu hambile xivumbiwa xihi ni xihi leswaku xi lwa, xi dlaya ni ku halata ngati xi nga titwanga. Mhaka leyi yi tile emehlekethweni ya Fanisa loko a ri karhi a kambisisa xivangelo xa ku fayiwa ka mana wa yena hi bodhlela.

Mufana loyi a nga endla tihanyi leti a nga n'wi lumbetangi kumbe ku n'wi khoma hi mbilu hikuva se a a swi twisisa leswaku swi tisile ku yini. A a swi kumile leswaku mana wa yena a a hundzukile xihlotiwa, nyama ya vaaki hikokwalaho ka vusopfa bya Makolo eka swa mafambiselo ya timhaka ta tiko.

Xi tshahiwile eka: *HI YA KWI HI?*: M.J. MALULEKE

- 3.1 Marito lama: swithangwini; vhenkeleni; enyameni; emakaya; ematlharini; ya le vundhawini. Tsavula marito man'wana manharhu endzimaneni leyi lama na wona ma nga evundhawini. 3x1=(3)
- 3.2 Vumba xivulwa xo twala u tirhisa rito 'loko'. (3)
- 3.3 Vumba vunyingi bya marito lama:
- 3.3.1 nhlomulo.
- 3.3.2 longo.
- 3.3.3 dyibamu. 3x1=(3)
- 3.4 Xana rito 'dyibamu' ri le la ntlawa wihi? Tsala nomboro na xirhangi. (2)
- 3.5 Tsala swivulwa swimbirhi leswi nga ta humelerisa tinhlamuselo timbirhi to hambana hi rito: 'nsele'. 2x2=(4)
- 3.6 Xana hi ri yini loko hi pfluxela varili va nkosi loko va vuya hi le nkosini? (2)
- 3.7 Tsala marito man'wana lama fanaka hi nhlamuselo na:
- 3.7.1 ntamu.
- 3.7.2 xonga.
- 3.7.3 nsele. 3x1=(3)
- 3.8 Xivulwa lexi nge: 'Wa va vona vanhu lavaya' xi na tinhlamuselo timbirhi to hambana, ti tsali. 2x2=(4)
- 3.9 Vumba riendli hi rito 'xinyanyu'. (2)
- 3.9.1 Tirhisa riendli leri u ri vumbeke eka (3.9) exivulweni xo twala. (2)
- 3.10 Xana rito 'tikhoma' ri le ka rhavi rihi ra riendli? (2)

[30]

XITSONGA XA RIRIMI RO SUNGULA NHLAWULO WA LE XIKARHI (Papila ro Sungula) 115-2/1 V	7
---	----------

XIVUTISO XA 4
NDZULAMISO (Editing)

I ntiyiso le swaku vuvabyi bya HIV/AIDS bya dlaya vona lava va nge khondomo onhela karhi va ha tla va fika e masirheni ivi hina hi sala hi sapota magolongwani ya vona hi mali leyi hi kokeriwaka hi hulumende emiholweni ya hina [10]

NTSENGO WAXIYENGE XA C: [40]

TIMAKISI HINKWATO: 75